
Damir Kapidžić

Misao o Europi

Od zemlje zalazećeg sunca od europskog identiteta

Kad govorimo o Europi, često mislimo na pojam koji je sam po sebi nejasan. “Postoji Europa» i postoji “Europa”. Postoji mjesto, kontinent, politička i ekonomska stvarnost, i postoji Europa kao ideal, kao san, projekt, proces, kao razvoj ka nekom vizionarskom cilju. Nijedan drugi kontinent nije toliko opsjednut svojim značajem i pravcem razvoja.¹ U geografskom smislu Europa uopće nije kontinent bez azijskog (i mnogo većeg) dijela i stalno se postavlja pitanje gdje počinje a gdje završava Europa. Njene sjeverne, zapadne i južne granice stvaraju mora i oceani, dok je istočna nejasno određena Uralom i Kavkazom, obuhvatajući i azijske zemlje čija je kultura naklonjena europskoj (Kipar, Turska, zemlje Kavkaza...).

“Ovaj polu-kontinent je dugo vremena bio otvoren, ne samo prema jednoj, već prema tri strane svijeta: ka jugu preko Mediterana, pogotovo tokom cijele ‘antičke historije’, ka istoku gdje se zapravo pretapa u Aziju, i ka zapadu, preko Atlantika, pogotovo u poimanju ‘Zapada’ nakon 1945. godine.”² Kao prostor otvoren prema svim naseljenim stranama svijeta, Europa je bila mjesto na kojem su se vijekovima miješale, susretale i ratovale razne kulture. Stvoreno je društvo koje je mješavina mirne koegzistencije i žestokih ratova, gdje su različitosti stvarale religija, kultura, narodnost, ideologija, rasa i mentalitet. Da li to znači da su ljubav i povjerenje odlike naroda Europe? Nipošto! Europljani se međusobno ne vole, veže ih potreba.

---

¹ Timothy Garton Ash, *History of the Present*, str. 279.

² Isto, str. 153.

Historija Europe je historija ratova i konflikata, nezamislivih zločina i ljudske katastrofe, ali i neprestanog kulturnog, naučnog i ekonomskog napretka.

Europa danas, preko Europske unije, koja, šireći se, sama sebe periodično iznova definira (kulturno-historijski), sazrijeva i stremi ka stvaranju “europskog identiteta”. Kao sistem isprepletenih vrijednosti taj identitet ima toliko različitih tumačenja koliko i ljudi koji o njemu diskutuju. Walter Schwimmer, generalni sekretar Vijeća Europe, u govoru pred tim tijekom izjavio je da “Vijeće ‘Europu’ definiše kao zajednicu kolektivnih vrijednosti na određenom prostoru”.³

“Ukratko, niti jedan kontinent prema vani nije tako loše definisan, prema unutra toliko raznolik i historijski više ‘neuređen’. Ipak, nijedan kontinent nije stvorio više prijedloga za svoje mirno i ‘uređeno’ ujedinjenje. Ovaj paradoks je samo prividan, jer prvo naprosto traži ovo drugo. Može se reći da postoji ogroman broj načina kako se misli o Europi širom kontinenta.”⁴

Kako se Bosna i Hercegovina približava članstvu u Europskoj uniji, tako će se sve češće postavljati pitanje uloge i značaja naše države spram Europe. Kako Bosna i Hercegovina treba da pojmi Europu i kako Europa, ili bolje rečeno EU-ropa pojmi Bosnu i Hercegovinu?

Stvaranje Europe

Pojam Europa nastao je od semitske riječi za zapad - mračno, suton, tj. ‘zemlja zalazećeg sunca’. Feničani i drugi semitski narodi današnjeg Bliskog istoka su riječju ereb/erob označavali ovu nepoznatu zemlju. Riječ je preuzeta od Grka i bila je sinonim za “negrčke” zemlje i ostala područja na sjevernom i zapadnom kopnu. Za Grke i Rimljane Europa je predstavljala “ono strano” i “drugo” naspram čega su se oni kao plemena/zajednice/narodi konstituirali. Europa je bezoblična sjeverna onostranost antičkog svijeta i premda je bila nastanjena već od najranije prahistorije ona nije stupila u historiju čak ni u vrijeme opadanja moći Rimskog carstva.

Pojam Europe stvarao se kroz odnose centar - periferija, Zapad - Istok. Centar predstavlja središte, i to središte vlasti, ekonomije, moći, znanja, božanskog duha, plemenite rase..., dok je periferija ono što je sa strane, inferiorno, i u zavisnosti od centra. Istok i Zapad u ovom slučaju nisu samo geografske odredbe, nego i kulturološke. Zapad poprima oblik dobro uređenog, jasnog, svijetlog i kršćanskog, dok Istok predstavlja sve mračno, mistično, islamsko i pravoslavno (a da ne govorimo o budističkom, hinduističkom itd.). Javlja se potreba da se postojanje vlastitog prosvjetljenog bivstvovanja definira

---

³ www.wikipedia.com

⁴ Timothy Garton Ash, *Is Europe becoming Europe?*

---

kroz postojanje, i pogotovo razliku od drugog, inferiornog.

U antičko doba Europa je za Grke (a i za Rimljane) bila pojam periferije, koju su konstruirali naspram mediteranskog centra. Grčka riječ “barbaros”, koja označava svakog stranca, poprima značenje surovog i divljeg čovjeka, kojeg jedino prosvjetljeni Grk/Rimljanin može “opametiti”. Nakon ujedinjenja kršćanske Europe pod Karlom Velikim, ona postaje centrom, dok periferiju stvaraju Atlantski okean, pustinja Sahara, nepoznate daljine Azije, te pogotovo islam. Odnosu centar - periferija dodaje se odnos Zapad - Istok i učvršćuje ga. Zapad postaje svijetli centar, a Istok označava mračnu periferiju. Historijska uloga Zapada je da osvijetli mrak. Jasno je da su Istok i Zapad kompleksne metafore koje opisuju i objašnjavaju mentalnu strukturu Starog kontinenta i da ove historijski inspirirane ideje predstavljaju rijetko pozitivan, a češće negativan utjecaj na razvoj ljudske historije. Ovakav način konstituiranja Europe ostvarit će svoj vrhunac kolonijalizmom i oslabiti njegovim raspadom, ali je u nekim oblicima prisutan sve do danas, pogotovo što se “svjetlo svijeta” u prvoj polovini XX vijeka preselilo na drugu stranu Atlantika. Tek s nastankom samostalnih i samosvjesnih država i nacija počinje se javljati novi način razmišljanja o Europi. Sporadično, i pogotovo kao posljedica velikih potresa/ratova, rađa se ideja europskog federalizma, naddržavnih struktura, te posebno osiguravanja mira. Ove ideje su dobile zamah tokom i nakon Tridesetogodišnjeg rata, ali će postati značajne tek nakon svjetskih ratova u XX vijeku.

Govoreći o Europi u drugoj polovini XX vijeka, Morin kaže da Europu i Europljane veže zajednička sudbina i nova europska svijest je upravo svijest o zajedništvu sudbine.⁵ Jedino zajedničkim naporima može se ostvariti vjekovni san svih Europljana o trajnom miru. Ne postavlja se više pitanje želimo li Europu, već kakvu Europu želimo! “Europska volja da živi, znači njenu volju da se ujedini”, glasi čuvena rečenica Denisa De Rougemonta, a historija Europe od 1955. do danas to potvrđuje. Europska unija prerasta od vizionarske tvorevine pedesetih godina prošloga vijeka u potrebnu, čak neizbježnu snagu, tj. europski odgovor globalizaciji. “Proširenje je popriličito dosadna riječ da opiše europski cilj. Proširenje je sredstvo većeg cilja; a kojeg? Da osigura da se ne počnemo opet boriti jedni protiv drugih, jer smo to radili kroz većinu europske historije. Ovaj kontinent je nevjerovatno različit, nevjerovatno bogat kulturom, izumima, ali također nevjerovatno neuređen.”⁶

---

⁵ Edgar Morin, Kako misliti Evropu, str. 131.

⁶ Timothy Garton Ash, Conversations with History.

Ka europskom identitetu

Svaki pokušaj da se ozbiljnije pristupi problemu europskog identiteta rasprava je sama za sebe. Tako Pombeni kaže da se “zauvijek može pisati o europskom identitetu: o utopijama (ili prijedlozima) koje su zagovarale razne ‘Sjedinjene europske države’, a s druge strane i o izjavama usmjerenim protiv samog postojanja nečega zvanog Europa, kao Bizmarkova poznata izjava da ‘ko govori o Europi, uvijek griješi’”.⁷

Identitet je vrlo kompleksna stvar, te stalno izmiče analizi. U vrlo opširnom smislu ga možemo shvatiti kao sistem individualnih vrijednosti usmjerenih ka definiranju naših interakcija s drugima (plural). Identitet se formira u odnosu Mi – Oni. Kako se individue udružuju u grupe i zajednice, nastaje ono što se danas smatra identitetom, a to je skup preovladavajućih individualnih vrijednosti u jednoj grupi/zajednici. Dok je čovjek isključivo među “svojima”, identitet ne dolazi do posebnog izražaja. U formiranju nacionalnih identiteta najvažniju ulogu imaju nacionalni jezik, nacionalna historija i državna teritorija. Također je bitno naglasiti da liberalne demokratije podržavaju prirodno (individualno) formiranje identiteta, dok totalitarne države praktikuju kolektivno formiranje (nadmetanje) identiteta. Identitet se ne smije posmatrati kao gotova stvar, on nije statičan, nego dinamičan i podložan promjenama i adaptacijama.

U Europi je zadnjih sto pedeset godina nacionalni identitet bio glavni pokretač sudbina velikog broja naroda. Jedno od važnih pitanja koje se postavlja pred svaku diskusiju o europskom identitetu je kako se taj nacionalni identitet može promijeniti a da se ne suprotstavlja nekom budućem europskom identitetu ili čak da bude prevaziđen. Postavlja se uopće pitanje hoće li preovladavati nacionalni, europski ili neki komplementarni identitet kod građana Europe. Jasno je samo, kako Ash kaže, da “postoji ogroman broj načina kako se misli Europa širom kontinenta”.

Cinični komentar Gausa glasi da “tamo gdje imaju pasti carinske granice kako bi se slobodno razvijao promet roba, imaju nestati i nacionalne razlike između naroda kako bi se tolerancija i bratstvo jednako bezgranično mogli širiti kontinentom poput roba. (Stvara se...) jedna velika nacija Europejaca, ujedinjena ‘europska nacija’, te da ‘ideologija o ujedinjenoj Europi’, o ‘europskoj naciji’ prisilno vodi do otkrivanja, do hvaljenja regionalizama”.⁸

Habermas govori kako “nije moguće niti poželjno izjednačiti nacionalne identitete država članica, niti ih stopiti u ‘europsku naciju’. Kulturno

---

⁷ Paolo Pombeni, *The European Identity*.

⁸ Karl-Markus Gauss, *Uništenje Srednje Europe*, str. 13, 15.

---

i lingvistički, Europu karakterišu prije razlike nego povezanost. Pokušaji promoviranja ujedinjenog europskog nacionalnog identiteta na osnovu zajedničke europske kulturne tradicije će sigurno izazvati oštro suprotstavljanje nacionalnih opozicija, sa željom očuvanja nacionalnih razlika”.⁹

Međutim, pored akademskih rasprava i institucionalnih borbi, svakodnevna otvorenost unutareuropskih granica postepeno stvara europski identitet. Sve veći broj mladih Europljana studira, radi i zabavlja se širom kontinenta. Za razliku od svojih roditelja, koji su odrasli s ograničenjima nacionalnosti, oni su multilingualni i multikulturalni. Od onih između 21 i 35 godina skoro trećina navodi da se osjeća više europski nego njemački, francuski ili talijanski, prema istraživanju magazina Times u 2001. Stefan Wolff, profesor političkih nauka Univerziteta Bath: “Prvi put u historiji mi sijemo sjeme istinskog europskog identiteta. Za 15, 20 ili 25 godina Europu će voditi lideri s potpuno drugačijim odrastanjem od današnjih.” Ubrzavanje i širina mobilnosti i kulturne razmjene tokom zadnjeg desetljeća stvorili su dubok osjećaj zajedničkog naslijeđa na kontinentu. Jan Figel, EU komesar za obrazovanje, obuku, kulturu i multilingualizam: “Mi stvaramo zajednicu u kojoj različitosti nisu problem, već karakteristika. To je sastavni dio europskog osjećanja.” Također je proširenje Europu napokon učinilo više europskom, do maja 2004. Europska unija je zapravo bila Zapadna Europa.¹⁰

Mnogo je faktora koji doprinose stvaranju europskog identiteta ili osjećaja, svaki na svoj način, i kakav god rezultat i putanju to stvaranje imalo. Najvažniji je definitivno sloboda kretanja unutar Unije, i to: ljudi (turista), roba, rada, novca, studenata, kućnih ljubimaca... Jednostavno, svega. Pritom pomaže i promoviranje nekih od ovih razmjena. Tako je “društveno poželjno” godišnji odmor provesti u inozemstvu, a najbliže “inozemstvo” su druge članice EU. Neophodno je razviti privredne kontakte s partnerima u drugim zemljama EU, pogotovo što tu ne postoje carine i neusuglašeni propisi. Pametno je tražiti posao na jedinstvenom tržištu rada, te je korisno studirati u drugoj zemlji Unije. Sve ovo doprinosi stvaranju te “zajednice kolektivnih vrijednosti”, kako se europski identitet popularno da opisati. Konkretni koraci ka tom identitetu već su napravljeni. Sporazumom iz Maastrichta stvoreno je nešto što se zove “europsko državljanstvo”, a prije je poznato po šengenskom dogovoru koji je slijedio. I onda imamo euro (€), kao simbol kolektivne identifikacije s Europskom unijom i Europom uopće.

Prema istraživanju Eurobarometra (ispitivanje javnog mnijenja EU), Europska unija (EU) svojim građanima najviše znači slobodu kretanja (preko 50%), a zatim redom: euro, mir, snažan glas u svijetu, raznolikost kultura,

---

⁹ Prema Jon Erik Fossum, Identity-politics in the European Union.

¹⁰ Katrin Bennhold, Quietly Sprouting: A European Identity.

---

demokratija, neprimjerno trošenje novca, birokratija. Osjećaji prema EU su uglavnom nada, te povjerenje, zabrinutost, nepovjerenje i nezainteresiranost. Osjećaj pripadnosti prema vlastitoj naciji, regionu i gradu gaji 90% građana EU, a osjećaj pripadnosti Europi 60%. Isključivo Europljanima osjeća se 4% građana, Europljanima s određenom nacionalnošću 6%, kao pripadnici svoje nacije koji su također Europljani 42%, te isključivo kao pripadnici svoje nacije 45%. Ostali se nisu izjasnili. Pritom se primjećuje da su mladi više proeuropski orijentirani od starije generacije (63% - 48%), obrazovani više od neobrazovanih (71% - 42%), te stanovnici gradova više od seljana (57% - 50%). Posebno je bitno naglasiti činjenice vezane za mlade.¹¹

Danas se mnogi pitaju gdje je nestala ona čarobna riječ Europa koja je svoj procvat doživjela 1989. godine. Ona nije nestala, samo se preselila. Europa je naime zadržala svoju čar tek za one koji je nemaju. Europa danas znači bolji život. Kao što je za disidente istočnog bloka ta riječ značila svjetliju budućnost, danas je koriste narodi Balkana, sjeverne Afrike, Turske, Ukrajine, Kavkaza itd. Oni su danas ti koji (još) nemaju Europu. Tolerancija, blagostanje, pluralizam, sigurnost, vladavina prava, bogatstvo i demokratija su tek neke od ključnih riječi. Na vlastitom primjeru najbolje možemo pratiti ovu pojavu. Koliko nas često političari bombarduju govorima o Europi, koliko je naša država preplavljena europskim simbolima, standardima, nadama, propisima, i stalno se Europa javlja kao nešto pozitivno, nešto čemu težimo.

Govoreći o europskom identitetu 1987. godine, kada je Europa još bila podijeljena na dvije polu-Europe, Morin navodi da “naše zajedništvo sudbine nikako ne izvire iz naše prošlosti koja mu protivriječi. Jedva da izvire iz naše sadašnjosti, jer je naša budućnost ono što je nameće. Tako se nalazimo suočeni sa paradoksalnim gordijskim čvorom evropskog identiteta. (...) Radi se o ponovnom pisanju istorije, kao što to čini svaka generacija, s obzirom na živa iskustva sadašnjosti koja, kada se kritički projektuju na prošlost, tu prošlost ponovo osvjetljavaju iz jednog novog ugla”.¹² Ono što se Morinu može zamjeriti jest da poistovjećuje suštinu europskog identiteta s nacionalnim, s tim da ih smatra komplementarnim. On okolnosti i tehnike nastanka europskog izvlači iz poznate materije o nastanku nacionalnih identiteta. Evo jednog primjera: Sarajlija se u Sarajevu pretežno ne osjeća kao Sarajlija, nego tek kad ode, naprimjer, u Zenicu. On dalje u Beču postaje Bosanac, a u Kini Europljanin. Sve su to različiti nivoi jednog te istog individualnog identiteta i svaki nastaje na drugi način i na drugi način se ispoljava. Niko u Beču za Sarajliju neće reći “Vidi, Europljanin”. Često se podudara stepen

---

¹¹ Eurobarometer 63.

¹² Edgar Morin, Kako misliti Evropu, str. 132.

želje za integriranosti europskog identiteta sa stepenom želje za političkom integracijom. Tako “euro-federalisti” žele snažnu naddržavu s europskim identitetom sličnim nacionalnom, dok “euro-saveznici” zagovaraju strukturu uglavnom vezanu slobodnom trgovinom i blagim osjećajem zajedništva raznih nacionalnih identiteta. Koje će stajalište prevladati ne zna se, ali se zna da, ako bude stvoren, europski identitet neće nastajati kao što su nastajali nacionalni, te neće imati iste odlike. Europu ne karakteriziraju temelji nacionalnog identiteta: jedinstveni jezik, zajednička historija i određena teritorija. Europa trenutno ima 20 (uskoro 23) službenih jezika, zajedničku historiju ratovanja i mržnje, te se po svom postojanju suprotstavlja bilo kakvom teritorijalnom određenju. Europska nacija je po svom sastavu suviše heterogena da bi zaživjela, te će se u procesu globalizacije ta heterogenost proširiti i poprimiti svjetske razmjere. Smatram da ono što Europa, u smislu svog identiteta, može postati jest ono što već jeste. Jedinstven splet nacionalnih i etničkih kultura, jezika i religija. Bitan zadatak pred nama je razviti i proširiti svijest o ovakvom europskom identitetu.

Misao o Europi

Izvesti jednu ključnu, danas presudnu, misao o Europi smatram apsurdnim. Sama pomisao da se europsko šarenilo svede na jednu “univerzalnu boju” suprotstavlja se samoj misli o Europi, iako taj cilj očuvanja razlika možda i sam predstavlja ključnu europsku misao. Prema tome, najvažnija europska misao bila bi da takva misao ne postoji i da se mora tražiti u dijalogu svih europskih misli. Šta je to ustvari “dijalog”? To podrazumijeva da svako može iznijeti svoj stav i mišljenje, te da nikome nije zabranjeno da uradi isto. Bitna pretpostavka je da dijalog zahtijeva jednakost među sugovornicima. Kroz iznošenje (i uvažavanje) svojih različitosti nastaje njihov dijalog. Prenesemo li to na iskustvo Europe, dolazimo do zaključka da dijalog i međusobno razumijevanje pretpostavljaju toleranciju, te percepciju jednakosti među državama članicama Unije.

Ovo se simplificirano može sumirati kroz moto Europske unije koji glasi “Ujedinjeni u različitosti” (United in Diversity). Vizija Europske unije, čiji građani “ujedinjeni u različitosti” cijene jedinstvene kulture i tradicije svojih susjeda i zajedničke vrijednosti, kao dio šarolikog mozaika europskog identiteta, zasigurno je privlačna. Kako kaže etnolog Shweder: “Multikulturalizam je činjenica života. Razvoj globalnog (europskog) sistema i oživljavanje lokalnih etničkih ili kulturnih kretanja se izgleda podudara.”¹³ Europa tako predstavlja kompleks koji bez stapanja povezuje,

---

¹³ Richard A. Shweder, Moral Maps, “First World” Conceits, and the New Evangelists (iz

---

sama se stvarajući kroz svoje razlike.

“Kako drugačije da ‘mislimo Europu’ ako ne kroz proces ujedinjavanja koji je dominirao europskim mišljenjem o Europi pola stoljeća? Kako možemo pozitivno prikazati ono što smo već sagradili u velikom dijelu Europe i ka čemu je poželjno i realno stremiti u široj Europi?”¹⁴ Europsko jedinstvo ne smije biti samo sebi cilj, već je ono okvir kojim se osigurava mir, sloboda, blagostanje i demokratija velikom broju ljudi. Zasigurno je najvažniji domet Europske unije danas u tome da su sve one trajne, institucionalizirane i naizgled besmislene debate, pregovori i kompromisi doveli do toga da se sukobi interesa država članica, koji postoje i ubuduće će postojati, nikad ne rješavaju silom. Stvorila se zajednica država među kojima je rat postao gotovo nezamisliv. Budućnost ove zajednice država je neizvjesna iako je njen opstanak krajnje vjerovatan. Da li će prevladati stavovi “euro-federalista” ili “euro-saveznika” ne zna se i od toga zavisi buduća politička konstrukcija Europske unije. Zasigurno je da se bilo kakvo rješenje neće nametnuti nijednoj državi članici.

“Možda je istina da je Europa sama po sebi kaleidoskop. Mislim na pravu Europu: razuđen, raznolik kontinent s više od šest stotina miliona muškaraca i žena koji govore više od pedeset jezika, žive u više od trideset i pet zemalja, kuhaju, vode ljubav i politiku na mnoštvo suptilnih, različitih načina.”¹⁵ Svijest o ovim razlikama je sve više prisutna u Europi, ali ne kao razlika spram drugoga, već kao vlastita raznolikost. Europska kultura se prije može opisati kao jedinstvo međusobno preklapajućih kultura. Razlika naspram američke kulture je jasna. Dok Amerika predstavlja kulturno miješanje, integraciju i asimilaciju, ili jednu vrstu “Melting Pot” (kotao pretapanja), tako europsku kulturu karakterizira koegzistencija i multikulturalizam, tj. očuvanje kulturnih razlika. Kako je monokulturalizam često odlika država-nacija, tako Europa predstavlja čudnu složenicu - multikulturalizam monokultura. Europljani sve više shvataju da su polikulturalno društvo i da pojam Europe nestaje čim se pokuša stopiti/unificirati. Europsko jedinstvo je jedino moguće kroz mnogostrukost, a kakvu će strukturu ta mnogostrukost poprimiti, da li će to biti međunacionalna povezanost ili formiranje europskog identiteta, ostaje na nama da odredimo.

U suštini, “Evropa je Evropa samo zato što ne postoji Evropa”¹⁶, kako kaže Morin, i mi se nalazimo u neizvjesnoj fazi europskog dozrijevanja

---

Lawrence E. Harrison & Samuel P. Huntington, *Culture Matters*, str. 167).

¹⁴ Timothy Garton Ash, *History of the Present*, str. 292.

¹⁵ Isto, str. 433.

¹⁶ Edgar Morin, *Kako misliti Evropu*, str. 37.

---

na koju sami utječemo.

Izbor iz bibliografije

- Timothy Garton Ash, Is Europe becoming Europe?
Institute of International Studies, UC Berkeley, 1996.
(<http://globetrotter.berkeley.edu/Elberg/GartonAsh/ga-elb01.html>)
- Timothy Garton Ash, Conversations with History
Intervjuisao Harry Kreisler
Institute of International Studies, UC Berkeley, 1996.
(<http://globetrotter.berkeley.edu/conversations/>)
- Timothy Garton Ash, History of the Present
Vintage Books, New York, 2000.
- Katrin Bennhold, Quietly Sprouting: A European Identity
International Herald Tribune, 26. april 2005.
(<http://www.iht.com/>)
- Jon Erik Fossum, Identity-politics in the European Union
Journal of European Integration, Vol.23, 2001, (str.373-406)
- Karl-Markus Gauss, Uništenje Srednje Europe
Durieux, Zagreb, 1994.
- Lawrence E. Harrison & Samuel P. Huntington, Culture Matters
Basic Books, New York, 2000.
- Václav Havel, About European Identity
Govor Evropskom parlamentu 8. marta 1994.
(<http://www.europa-web.de/>)
- Samuel P. Huntington, The Clash of Civilisations and the Remaking of
World Order Touchstone, New York, 1997.
- Robert J. Holton, Globalisation and the Nation-State
MacMillan Press, London, 1998.
- Henri Kisindžer (Henry Kissinger), Diplomacija
Verzalpress, Beograd, 1999.

-
- Bratoljub Klaić, Veliki rječnik stranih riječi
Zora, Zagreb, 1974.
  - Predrag Matvejević, Mediteranski brevijar
Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
  - Edgar Morin, Kako misliti Evropu
Svjetlost, Sarajevo, 1989
  - Paolo Pombeni, The European Identity
The International Spectator 1/2003, Vol. XXXVIII
Istituto Affari Internazionali, Roma
([http://www.iai.it/sections_en/pubblicazioni/
theinternationalspectator/issues/xxxviii_1_2003.asp/](http://www.iai.it/sections_en/pubblicazioni/theinternationalspectator/issues/xxxviii_1_2003.asp/))
  - Denis de Rougemont, Europe Unites
predavanje “The History of the Ideal for a United Europe”, 1965.
(<http://www.europeanspirit.gr/>)
  - Stjepan Šimić, Teorija političke moderne
Naša riječ, Zenica, 2000.
  - Eurobarometer 63 - Public Opinion in the European Union
Evropska komisija, septembar 2005
(http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm/)
  - Wikipedia – internet leksikon
(<http://www.wikipedia.com/>)